

GEOGRAFIA KRAJÓW „ŻYZNEGO PÓLKSIEŻYCZA”

Treść: — I. Kraj między dwiema rzekami — Mezopotamia. II. Syria i Palestyna. III. Dwa kraje nad jedną rzeką — Egipt. IV. Geografia terenów hetyckich. — Zusammenfassung.

WSTĘP

Zdajemy sobie doskonale sprawę, jaki wpływ na ludzi posiadają warunki geograficzne. My Europejczycy żyjemy w dosyć zróżnicowanym klimacie; wystarczy dla przykładu podać Skandynawię i kraje basenu Morza Śródziemnego. To spowodowało także, że mimo dosyć jednorodnej kultury istniejącej w Europie od tysiący lat, występują jednak wyraźne jej regionalne odmiany.

Podobnie ma się rzecz z innymi regionami naszego globu; obojętnie dokąd skierujemy nasz wzrok. Dotyczy to także Bliskiego Wschodu, a zwłaszcza jego prehistorycznego oraz historycznego okresu. Na względnie małym obszarze terytorialnym występują z jednej strony zbliżone do siebie warunki geograficzno-klimatyczne, z drugiej zaś strony — niejednokrotnie całkowicie odmienne. To właśnie miało duży wpływ na rozwój poszczególnych kultur oraz najstarszych ośrodków cywilizacyjnych.

Zaznajomienie się zatem z warunkami geograficznymi tamtych terenów ułatwia często także zrozumienie kierunku rozwoju danego kręgu cywilizacyjnego.

„ŻYZNY PÓLKSIEŻYC” — Tym zwrotem określa się żyzny pas ziem uprawnych leżących na terenie trzech terytoriów starożytnego Bliskiego Wschodu; posuwając się od wschodu ku zachodowi przechodzi się zatem przez Mezopotamię, Syropalestynę i Egipt. Są to tereny, na których możliwe było wytworzenie się ośrodków cywilizacyjnych dzięki życiodajnym wodom toczonym przez rzeki przepływające przez tamte tereny. Patrząc na nie od strony topograficznej zamykają się one pomiędzy 30° (Aleksandria leżąca w zachodniej części delty Nilu) a 50° długości geograficznej wschodniej (północno-wschodnia część Zatoki Perskiej), a 38° (górny bieg Tygrysu i Eufratu) i 28° (południowy cypel Półwyspu Synajskiego) szerokości geograficznej północnej.

I. KRAJ MIĘDZY DWIEMA RZEKAMI — MEZOPOTAMIA

A. van den Born, Euphrat, BL 444; Tenzel, Tigris, BL 1758; J. Flis, Żyzny półksiężyc Lewantu, w: A. Zierhoffer (red.), Geografia powszechna, t. IV, Warszawa 1967, s. 368–394; M. Görg, art. Eufkrat, NBL IV, 613–614; C. Schedl, Historia Starego Testamentu, t. I, Starożytny Wschód i prehistoria biblijna, Tuchów 1995; H. Schmökel, Mesopotamien, w: H. Schmökel (wyd.), Kulturgeschichte des Alten Orient: Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu, Augsburg 1995, s. 1–310; A. Świderkówna, Hellenika — wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta, Warszawa 1974, s. 346–358.

„Mezopotamia” jako oznaczenie właściwie krainy geograficznej pochodzi od Polibiusza z Megalopolis (ok. 200–118 r. przed Chr.) i od Strabona (63 r. przed — 20 r. po Chr.), którzy w swych dziełach tak nazwali ziemie leżące między dwiema rzekami — Eufratem i Tygrysem. W Starym Testamencie nazywana jest owa kraina Paddan-Aram, przy czym słowo „paddan” oznacza najprawdopodobniej „pole”¹. W najstarszych zaś pokładach tekstu hebrajskiego spotyka się nazwę Aram-Naharaim, co wskazuje jednoznacznie właśnie na dwurzecze².

Ta część Bliskiego Wschodu, tak w starożytności jak i obecnie jawi się podróżnikowi jako niekończący się półpustynny szarobrazowy step z gdzieniegdzie wystającymi ponad poziom pagórkami ruin. Kraina ta, obok Egiptu, pierwsze centrum cywilizacji ludzkiej, jakby schodzi z gór na północy: wschodniego Kurdystanu, Zagros i Pušt-i-Kuh, a na południu opiera się o ostro odcinającą się pustynię Półwyspu Arabskiego, by zatrzymać się na wybrzeżu Zatoki Perskiej, zwanej obecnie Šatt-el-Arab. Tworzy to pas cywilizacyjny długości ponad 1000 km. Granic zachodnich nie można tak dokładnie zakreślić. Poczynając od północy należałoby tę granicę umieścić na rzece Balich płynącej równolegle do Eufratu, gdzie niegdyś kończyło się także państwo Hammurabiego. Nad rzeką tą leży miasto Charan — ważny ośrodek handlowy, z którego Abraham wyruszył w kierunku Kanaanu (zob. Rdz 12,4). Dalej granica zachodnia biegnie wzdłuż Eufratu. Granica wschodnia i północno-wschodnia natomiast pokrywa się mniej więcej z dzisiejszą granicą państwa Irak, lecz na zachodzie była dłuższa o 350 km, podczas gdy na południu leżała bliżej Eufratu o ok. 200–300 km. Takimi liniami zamknięte terytorium w przybliżeniu wynosiło w starożytności 300 tys. km², z czego tylko część była zamieszкана.

Przez tak określony teren przepływały dwie życiodajne rzeki: Eufrat i Tygrys. Źródła tych dwóch nieomalże ciągle płynących równolegle rzek znajdują się blisko siebie na południowych stokach masywu Ararat. Obie toczą swe nurty w kierunku południowo-wschodnim oddzielając się od siebie, by w okolicach Babilonu zbliżyć się do siebie na odległość nie większą niż 50 km; ponownie rozłączają się okalając swymi ramionami żyzną nizinę i w okolicach dzisiejszej miejscowości Al Kurna ostatecznie łączą się i dalej przemierzają już razem dystans 150 km w kierunku Zatoki Perskiej.

Między tymi dwiema rzekami istnieją znaczne różnice. Eufrat według rzeczywistego swego biegu mierzy 2600 km. W języku sumeryjskim nazwa jego brzmi

¹ Zob. Rdz 25,20; 28,2,5–7; 31,18; 33,18; 35,9,26; 46,15; 48,7.

² Rdz 24,10; Pwt 23,5; Sdz 3,8; 1 Km 19,6; Ps 60,2.

buranumu, co znaczy „wielka rzeka”. Od tego miana pochodzą inne nazwy starożytne: w akkadyjskim — *purattu*, w hebrajskim — *p'rat*; stąd pochodzi też nazwa perska *ufrātus* i grecka *eufrates*, co jest podstawą dla naszych współczesnych nazw w językach europejskich. Rzeka ta jest jedną z najważniejszych w Azji Mniejszej i dlatego spotyka się w Starym Testamencie jej określenie jako *hannâhâr haggâdol* (wielka rzeka)³ albo po prostu *hannâhâr* („rzeka”; Pwt 11,24). Rzeka powstaje z dwóch początkowo oddzielnych nurtów: zachodniego Eufratu wybijającego pod Erzerum i noszącego miano Karasum oraz z Eufratu wschodniego mającego swe źródła pod Karana, które wpadają do zaporowego jeziora Keban. W biegu swym przecina wieloma przełomami łańcuch Taurusu i pod Til Barsip wpływa do górnej Mezopotamii. Początkowo przez ów kraj płynie na południe aż do Tisrach, potem — na południowy wschód aż do ujścia do Zatoki Perskiej w pobliżu Eridu po wcześniejszym przyjęciu wód Tygrysu. W czasach biblijnych obie te rzeki wpadały oddzielnie do morza. W ciągu wieków i tysiącleci koryto Eufratu zmieniało się, stąd też dzisiaj wiele miast, jak np. Sippar, Nippur, Uruk, Larsa, Ur, nie leżą już nad jego brzegiem. Od pustyńnej strony zachodniej otrzymywał w starożytności skąpe dopływy, które dzisiaj są tylko *wadi*. Wiosną Eufrat toczy 4500 m³ wody na sekundę, a jesienią — jedynie 300 m³/sek zostawiając na terenach wzdłuż swych obu brzegów żyzny mul.

Drugą życiodajną dla Mezopotamii rzeką jest oczywiście Tygrys. Współczesna jego nazwa początek swój bierze w języku sumeryjskim, gdzie brzmiała *idi gin* („ciągle płynąca rzeka”); w języku asyryjskim — *idiklat*, a w hebrajskim — *hid-dekel*. Podobnie jak swa siostrzyca tak i Tygrys tworzy się z dwóch wypływających z Taurusu strumieni. W Starym Testamencie Tygrys znany jest jako jedna z czterech rzek rajskich (zob. Rdz 2,14; por. Syr 24,25). Płynąc na południe raczej prosto Tygrys jest o połowę krótszy niż Eufrat, ale przepływając przez góry zbiera więcej wód z licznych potoków.

W porze deszczowej obie rzeki niosą masy szlamu i mulu, który zostawiają na nizinach podczas wylewów użyźniając w ten sposób tereny uprawne; część zaś materiału niosły ku morzu przyczyniając się do tzw. „cofania” się morza, czyli nanoszenia osadów powodujących przesuwanie się linii brzegowej w głąb morza.

Na tak zakreślonym obszarze od najdawniejszych czasów (paleolit) istniało już osadnictwo, chociaż dobrze udokumentowane jest dopiero od 3000 r. przed Chr. Podstawową formą osadnictwa były miasta położone nad brzegami rzek i odchodzącymi od nich kanałami nawadniającymi przede wszystkim w części środkowej oraz południowej. Północ i południe kraju różnią się od siebie nawzajem. Na północy panują srogie zimy, kiedy w październiku różnice pomiędzy dniem i nocą mogą wynosić nawet 40°C, oraz niemal regularnie występującymi opadami wiosenno-jesiennymi; one to stanowią o istnieniu na niektórych terenach lasów i przestrzeni kamienistych. Część południowa natomiast, gdzie panuje susza i upał, prawie nie zna deszczu. Jako materiał budowlany używa się tu, poza skąpo występującym porowatym wapieniem złego gatunku na obrzeżu pustyni, tylko aluwialnej gliny. Uprawa pól możliwa jest na południu tylko dzięki sztucznemu nawadnianiu. Południe posiada przy tym jedną niezaprzeczalną zaletę — rosną tu liczne palmy daktylowe.

³ Rdz 15,18; Pwt 1,7; Joz 1,4.

Opierając się na danych starożytnych i nowoczesnych badaniach można stwierdzić, że gęstość zaludnienia Mezopotamii w czasach babilońsko-asyryjskich przewyższała dzisiejszy poziom, który dla Iraku oblicza się na ok. 6 mln ludzi⁴.

W 4. tysiącleciu przed Chr. ludność kraju była w przeważającej części semicka, podczas gdy w 3. tysiącleciu w wyniku napływu Sumerów południe charakteryzowało się przewagą tegoż sumeryjskiego żywiołu, a północ pozostawała ciągle semicka. Ciągłe jednak z pustyni do kraju wnikały plemiona semickie, a z gór na północy i północnego wschodu nadciągały również nieustannie inne grupy rasowe: Gutejczycy, Huryci, Kasyci. W wyniku tych wpływów zaczęła się już wówczas tworzyć ludność mieszana. Od końca 2. tysiąclecia przed Chr. infiltracja aramejska stawała się coraz intensywniejsza, lecz element semicki w niej ciągle pozostawał dominujący. Nie doznawał on także żadnego uszczerbku w wyniku masowych przesiedleń praktykowanych przez władców asyryjskich, gdyż nowi obywatele, którzy dobrowolnie bądź przymusowo przybywali do kraju, byli w przeważającej części właśnie Semitami. Naturalnie w tej sytuacji grupy owe nie posiadały zbyt wielkich zdolności kulturowych. Cywilizacja i wytwory kultury starożytnej Mezopotamii są bowiem wytworem Sumerów, zachodniosemickich Akkadów i starożytnych Babilończyków, zwłaszcza w zakresie administracji, techniki wojennej, plaskorzeźby, czy wojowniczych Asyryjczyków. Przy ciągłych wzlotach i upadkach tamtejszych ludów zmieniały się jednocześnie okresy rozkwitu i zastoju kulturowego. Nieustannie jednak dochodziło pod panowaniem doświadczonych rodów dynastycznych do szczytowych osiągnięć kulturowych, które do dzisiejszego dnia możemy podziwiać w postaci sztuki i literatury starożytnego Orientu.

II. SYRIA i PALESTYNA

T. Bianquis, Von der Märchen-Oase zur moderner Metropole, *Welt und Umwelt der Bibel* 3(1997), s. 7–11; A. van den Born, *Syrien*, BE 1695 n.; K. Hennig (wyd.), *Jerusalem Bibel-Lexikon*, Neuhausen – Stuttgart 1995⁵; A. Neggev (wyd.), *Archäologisches Bibel-Lexikon*, Neuhausen – Stuttgart 1991⁶; H. Strakowski, *Palestyna*, w: *Studia Biblijne*, Lublin 1959, s. 127–148.

Współczesny podział na Syrię, Fenicję i Palestynę nie był znany w starożytności. W tych czasach mówiło się o „wielkiej Syrii” lub Kanaanie. O tych trzech terytoriach zaczęto dopiero oddzielnie mówić od XIII w. przed Chr., kiedy to ludy morza najechały całe wybrzeże wschodnie Morza Śródziemnego.

Nazwa „Syria” nie występuje w Starym Testamencie. Pojawia się ona regularnie w łacińskim przekładzie Biblii na oznaczenie Aramu, a przymiotnik *syriace* na określenie języka aramejskiego. Słowo „Syria” powstało niewątpliwie z terminu „Asyria” i po raz pierwszy znaleźć je można u greckiego historyka Herodota (ok. 484–425 r. przed Chr.) Nazwą tą oznaczał on dość wąski pasek terenu nadmor-

⁴ Zob. dokładniejsze dane u H. Schmökel, *Mesopotamien*, w: H. Schmökel (wyd.), *Kulturgeschichte des Alten Orient. Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu*, Augsburg 1995.

skiego między wybrzeżem wschodnim a pustynią syro-arabską włączając tym samym również Palestynę.

Syria leży w środku „Żyznego półksieżycza” i stanowi przejście lądowe z wybrzeża fenickiego do Mezopotamii w miejscu, gdzie Eufrat oddalony jest zaledwie 200 km od Morza Śródziemnego. W obecnych czasach tylko połowa kraju jest zamieszkała. Jej geograficzno-polityczne obszary znajdują się między 32°20' a 37°18' szerokości geograficznej północnej i 35°43' a 42°22' długości geograficznej wschodniej. Z północy ku południowi rozciąga się tak położony teren 555 km, a od strony morza w głąb lądu — 600 km. Tymi punktami zamknięty obszar mierzy 185 tys. km². Są to wymiary obecnego państwa, które w ogólnych zarysach pokrywa się z państwem syryjskim z czasów starożytnych.

Wybrzeże jest zielonym pasem ciągnącym się 150 km w kierunku północnym. Oslonięty jest on górami Ansarija. Nadbrzeżne pasmo górskie Dżebel Ansarija odcina wybrzeże od reszty kraju; tylko na północy i południu znajdują się łatwiejsze przejścia przez przełęcz. Za tymi górami, w przedłużeniu libańskiej doliny Bekaa, ciągnie się rów tektoniczny z przepływającym przezeń Orontesem (dziś Nahr el-Asi). Dalej napotyka się wschodnie podnóże Antylibanu. Na południe zaś od Damaszku rozciąga się wulkaniczny region Dżebel Druz będący stepem. Z Antylibanu wypływają liczne drobne strumyki użyźniające ziemię i umożliwiające jej uprawę.

U stóp Antylibanu, na wschodnich jego stokach, posuwając się dalej na południe, leży położony ok. 100 km od wybrzeża morskiego odwieczna stolica Syrii Damaszek. Góry sprawiają, że morskie wilgotne powietrze nie ma dostępu w głąb kraju, stąd Damaszek i położone dalej od niego tereny znajdują się na terenach pustynnych. Jednakże wypływający z gór mały potok Barada, toczący w sobie wody z roztopionych śniegów, zanim zniknie w piaskach pustyni pozwala na istnienie kwitnącej oazy, zajmującej powierzchnię 100 km². Ze względu na swe piękne położenie, miasto to nazywane jest *Perłą Wschodu*, *Naszyjnikiem na szyi Piękności*, *Bramą Mekki*. Na południe od Damaszku rozciąga się Dżebel Druz, zwane też Hauranem⁵. Tereny od Halab (Aleppo) do granic dzisiejszej Jordanii to obszar przejściowy od klimatu śródziemnomorskiego do całkowicie pustynnego. I tu rozciąga się Pustynia Syryjska z niewysokimi pasmami gór: Dżebel esz-Szarki, Dżebel Szaar, Dżebel el-Biszri. Na pustyni tej bardzo rzadko rozsiane są oazy — tylko tam, gdzie są źródła słodkiej wody. Najważniejsza z nich jest Tadmor leżące przy drodze z Homs do Deir ez Zor nad Eufratem. Tu znajdowała się także starożytna Palmyra.

Wschód Syrii przecięty jest korytami Eufratu oraz jego dopływami: Chabur i Balich. Ta część kraju jest półpustynią; natomiast jej część południowa jest pustynią.

Posuwając się dalej na południe napotykamy teren niezwykle ważny tak dla Starego jak i Nowego Testamentu — Palestynę. Ziemia ta w ciągu wieków nosiła różnorodne nazwy wskazujące na zmienne koleje zdarzeń.

Użyta tu wyżej nazwa „Palestyna” jest spolonizowaną formą wyrażenia greckiego *παλαιστίνη γη* (ziemia Filistynów — *παλαιστίνου*), którzy w XIII w.

⁵ Więcej szczegółów odnoszących się do tej nazwy zob. M. Gör g, Hauran, NBL VI, 53.

przed Chr. Wtargnęli na wybrzeże morskie osiedlając się na nim i używając nowej nazwy tym ziemiom. Znany nam już grecki historyk Herodot nazywa ten kraj Syrią Palestyńską lub zwyczajnie Palestyną. Biblia hebrajska używa na określenie tego kraju terminu *pelašet*, a jego mieszkańców — *Pelištim*. (zob. Wj 15,14; Iz 14,29,31). W tekstach natomiast egipskich spotyka się nazwę *Pu-ra-sa-ti*, a dokumenty asyryjskie używają nazwy *Pa-la-aš-tu*. Widać bardzo wyraźnie, jak we wszystkich tych określeniach pobrzmiewa nazwa zamieszkującego wybrzeże śródziemnomorskie ludu. Z biegiem czasu nazwę tę rozszerzono na tereny rozciągające się między Libanem a Półwyspem Synajskim oraz Morzem Śródziemnym a Jordanem.

Najstarszą jednak nazwą biblijną tej ziemi jest hebrajski wyraz *Kena'an* (zob. Rdz 11,31; 13,12; Wj 3,17). W korespondencji z Tell el-Amarna (XV–XIV w. przed Chr.) występuje nazwa *Kinahhi* oraz *Kan'na*. Egipcjanie cały kraj nazywali także mianem „Górne Retenu” (*Rtnw*) w przeciwieństwie do „Dolnego Retenu” — obszarów między Antylibanem a Eufratem.

Teksty asyryjskie od IX w. przed Chr. nazywają Palestynę *Mat Hu-um-ri* (ziemia Omriego — króla izraelskiego panującego w latach 884–873 przed Chr.) lub *Ja-u-da-a-a* (Ziemia Judy).

Tak nazywany ów teren leży w Azji zachodniej nad brzegiem Morza Śródziemnego między Syrią a Egiptem, przy czym większość jej ziem znajduje się przed Jordanem. Jest to w zasadzie szeroki pas wybrzeża położony między 31° a 32°20' szerokości geograficznej północnej i 34°20' a 36° długości geograficznej wschodniej. Od innych terenów historyczno-geograficznych oddzielona jest granicami naturalnymi: na zachodzie otacza ją Morze Śródziemne, na wschodzie Pustynia Syryjsko-Arabska; na północy granicą Palestyny są stoki Hermonu i Libanu oraz południowa część doliny Bekaa z dolnym biegiem rzeki Leontes (dziś Nahr el-Qasimijje). Granicą południową to Potok Egipski. Samo to określenie służy w Biblii do określenia właśnie południowej granicy Judy (zob. Lb 34,5; Joz 15,4,47). Użycie natomiast tego określenia w zwrocie „od Potoku Egipskiego aż do wielkiej rzeki Eufrat” (zob. np. Rdz 15,18) służy do przedstawienia całego obszaru syro-palestyńskiego⁶. Pismo św. na określenie całego terytorium Palestyny używa stereotypowego zwrotu „od Dan do Beerszeby” (zob. np. Sdz 20,1; 1 Sm 3,20; 2 Sm 3,10).

Rozciągłość południkowa od północy ku południowi wynosi ok. 230 km; szerokość od Morza Śródziemnego do Jordanu na północy — 37 km, a na południu do Morza Martwego — ok. 150 km. Oznaczona tymi granicami Palestyna wraz z Zajordanią liczy sobie 25.124 km².

Na obszarze tym można wyróżnić kilka krain geograficznych oraz stref klimatycznych. Posuwając się od Morza Śródziemnego ku wschodowi napotykamy w pierw pas niziny nadmorskiej rozpoczynający się na południe od Gazy i biegnący na północ wzdłuż brzegu. Nizina ta początkowa szeroka zaledwie na 2–6 km rozszerza się dalej nawet do 20 km. Południową część niziny nadmorskiej, gdzie umowną granicą podziału może być Jaffa, nazywa się Szefela, a północna jej część

⁶ Według najnowszych badań Potok Egipski utożsamiany jest dziś z *wadi ghazze* (*nahal besor*). Więcej szczegółów zob. M. Görg, Bach, NBL II, 233–234.

biegnąca od Jaffy do podnóża Karmelu — Saron. Kraina ta jest bardzo żyzna dzięki łagodnemu śródziemnomorskiemu klimatowi oraz obfitej wilgoci pochodzącej od morza oraz licznych potoków słodkiej wody.

Idąc dalej na wschód napotyka się na różnorodne pasma górskie rozciągające się także południkowo; jest to geologicznie rozpatrując przedłużenie gór Libanu. Ów pas górski można podzielić na trzy strefy: Galileę na północy, Samarię w Palestynie środkowej oraz Judeę na południu.

Galilea jest praktycznie rzecz biorąc przedgórzem Libanu. Łagodne jej wzgórza osiągają wysokość 800–1000 m n.p. Morza Śródziemnego. Cały teren pocięty jest licznymi potokami, zbocza wzgórz porośnięte lasami, a zatem obfitość wilgoci czynią tę krainę żyzną i zieloną nawet podczas gorących miesięcy letnich.

Na południu Galilea oddzielona jest od Samarii żyzną doliną Ezdrelon (Jizreel). Równina ta zachowywała przez wieki całe bardzo duże znaczenie strategiczne; tu bowiem krzyżowało się wiele szlaków wojskowych i handlowych. Najważniejszymi miastami tej doliny to Jizreel, od którego wzięła swą nazwę, i Megiddo. Samaria ze swymi wzgórzami stanowi centrum Palestyny. Na północy tej krainy stromymi zboczami wznoszącymi się ponad wybrzeżem morskim początek bierze Karmel, biegnący dalej na południowy wschód właśnie w stronę niziny Ezdrelon. Jego szczyty wznoszą się do wysokości 546 m n.p.m. Zbudowany w przeważającej części z wapieni oraz smagany często obfitymi deszczami poprzecinany jest Karmel głębokimi szczelinami. Zbocza jego pokryte są bujnym lasem, co stanowi miły dla oka pejzaż. Wzdłuż górskiego pasma płynie potok Kiszon (Nahr el-muqatta’).

Na północnym wschodzie Samarii wznoszą się góry Gilboa pamiętające tragiczną w skutkach dla Saula i jego syna Jonatana walkę. W samym środku Samarii ponad płaskowyż wznoszą się dwie majestatyczne góry: Ebal (938 m) i Garizim (868 m). Góry Samarii nazywane bywają czasami górami Efraima, gdyż to pokolenie zamieszkiwało niegdyś te tereny.

Ostatnią interesującą nas krainą geograficzno-historyczną jest Judea⁷. Rozciąga się ona na wschód od Szefeli tworząc jednolity dość i zamknięty w sobie łańcuch górski. Biegnący z północy ku południowi ów ciąg geologiczny stanowi dział wodny między Morzem Śródziemnym a Morzem Martwym. W okolicach Jerozolimy góry osiągają wysokość ok. 800 m, by wznosić się łagodnie ku południowi i w okolicach Hebronu wystrzelić na ponad 1020 m, a potem znowu obniżyć się w kierunku pustyni Negev i Beer-Szeby.

Na wschód od głównej linii grzbietowej zaczyna się Pustynia Judzka pozabawiona niemalże jakichkolwiek opadów. Jej wschodni brzeg wznosi się stromo 500–700 m nad Morzem Martwym. Pustynia ta zbudowana jest z młodych warstw kredowych i wapienia, podczas gdy starsze warstwy znajdują się w zachodniej jej części. Poprzecinana jest wąskimi dolinami, głębokimi i ostrymi rozpadlinami. Na północ od Betlejem (aż do Ramallah) góry opadają stopniowo tworząc swego rodzaju tarasy. Tu leży teren pokolenia Beniamina.

Im bardziej posuwa się na południe, tym bardziej skąpe są opady. Kiedy jeszcze w Jerozolimie wynoszą 600 mm, to w Hebronie już tylko 400 mm. Osiadła na tym

⁷ Odnosnie szczegółów lingwistyczno-teologicznych odnoszących się do tego terminu zob. TWAT III, 512–533.

terenie od czasów średniego brązu ludność zamieszkiwała zachodnie strony Judei z łagodniejszym klimatem i z większymi możliwościami uprawy ziemi.

Palestyna właściwa zamknięta jest na wschodzie naturalną granicą, jakim jest dolina Jordanu. Biegnie ona od stóp Hermonu (2760 m) aż do Morza Martwego. Jest to północny odcinek najdłuższego rowu tektonicznego kończącego się w okolicach wielkich jezior afrykańskich. Jordan jest jedyną rzeką Palestyny, która toczy swe wody nieprzerwanie przez cały rok. Powstaje on z kilku źródeł leżących 500 m n.p. Morza Śródziemnego na stokach zachodniego Hermonu: Nahr el-Hasbani, Nahr el-Leddani i Nahr Banijas. Na wysokości 43 m jeszcze nad poziomem morza łączą się te trzy potoki w jedną rzekę otrzymując miano „Jordan”, która po 10 km wpada do jeziora el-Hule (2 m n.p.m.). Na odcinku 16 km rzeka toczy w gwałtownym nurcie swe wody, gdyż na tak krótkim odcinku spada jej nurt do poziomu –208 m (poziom jeziora Genezaret). W linii prostej odległość od tego jeziora do północnego brzegu Morza Martwego wynosi 110 km, lecz Jordan licznymi meandrami przedziera się przez dolinę pokonując w ten sposób dystans 320 km wlewając dziś ok. 3 mln m³ wody dziennie do tegoż morza, tu kończąc bieg.

Morze Martwe, nazywane przez Izraelitów Morzem Słonym, a przez Arabów Morzem Lota (Bahr Lut), rozciąga się południkowo mając 76 km długości przy 16 km szerokości. Obwód jego wzdłuż brzegów wynosi 230 km, a powierzchnia 1020 km². Poziom jego wód leży 392 m poniżej poziomu Morza Śródziemnego, a jego dno znajduje się 400 m pod powierzchnią wody. W południowej części morza, na wschodnim jego brzegu, w wodę wbija się klinem szeroki półwysep zwany po arabsku *lisan* („język”), który dzisiaj praktycznie wskutek obniżenia się poziomu wód łączy się z brzegiem zachodnim. Mniejsza południowa część jest wielkim stawem o głębokości 6–8 m. Na południowym brzegu morza umiejscawia się zazwyczaj Sodomę i Gomorę (zob. Rdz 14,3; 19,24–28). Cechą charakterystyczną tego akwenu jest jego bardzo duże zasolenie wynoszące 24–28%. Największą rzeką wpadającą do Morza Martwego z bocznego brzegu jest biblijny potok Arnon (dziś Wadi Modżib). Zachodnimi dopływami Jordanu są Nahr Dżalud, Wadi el-Fara i Wadi Kelt; natomiast wschodnimi — Jarmuk i Jabbok.

Posiadając tak zróżnicowane krainy geograficzne Palestyna ma tylko dwie pory roku: deszczową — od listopada do kwietnia, i suchą — od maja do października. Na tak małym terenie zachodzi zdumiewająca różnica temperatur, co związane jest z położeniem poszczególnych obszarów. Tak jak istnieją, patrząc południkowo, trzy strefy geograficzne — nizina nadmorska, pasma górskie, dolina Jordanu, tak też zauważyć można trzy strefy klimatyczne: klimat śródziemnomorski nad morzem, umiarkowany w okolicach górzystych i subtropikalny w dolinie Jordanu. Nad Morzem Śródziemnym zimy są łagodne, a lato gorące. Średnia temperatura stycznia wynosi 11°C, a sierpnia 27°C; w górach odpowiednio 8°C i 24°C, a nad Jordanem 12°C i 30°C. W Jerozolimie (770 m n.p.m.) latem temperatura może jednak dochodzić do 40°C, a zimą spaść nawet do –3°C. Śnieg pada w Palestynie bardzo rzadko i jeśli się pojawi, znika po kilku godzinach.

Latem wiatry zimne i suche wieją z północy i z północnego wschodu łagodząc upał. W zimie natomiast wiejący z południowego zachodu wiatr łączy się z wiatrem zachodnim znad morza przynosząc obfite opady deszczu. Deszcz wczesny w listopadzie jest dobrym zwiastunem obfitych plonów. Latem natomiast błogosławieństwem jest obfita rosa (zob. Rdz 27,28; Pwt 32,2; Za 8,12).

III. DWA KRAJE NAD JEDNĄ RZEKĄ — EGIPT

M. Görg, Ägypten, NBL 1, 36–49; K. Michałowski, Nie tylko piramidy, Warszawa 1969; C. Scheel, Historia Starego Testamentu, t. I, Starożytny Wschód i prehistoria biblijna, Tuchów 1995; E.A. Wallis Budge, The Mummy. A Handbook of Egyptian Funerary Archaeology, New York 1989.

Stary Testament nazywa Egipt hebrajskim słowem *misrajim*, a jego mieszkańców — *hammisrim*. Mimo że słowa te odpowiadają nadaniom nazw w innych językach semickich, nie można wywnioskować, co dokładnie oznaczają one. Akkadyjskie słowo *misru* znaczy „granica” i może być używane także w *dualis*, które może być rozumiane analogicznie do egipskiego *t'wj* jako „oba kraje”, tzn. „Górny i Dolny Egipt”. Egipcjanie obok *t'wj* używali na określenie swego kraju terminu *kamt* — „czarny”, ze względu na taki kolor swej ziemi. Pustynie po obu stronach Nilu nazywano *teshet* — „czerwona”, gdyż taki kolor przybierały piaski w blaskach wschodzącego czy zachodzącego słońca. Innym starożytnym mianem Egiptu było słowo *ta.mera*. W czasach predynastycznych obszar między Syeną (Assuanem) a Memfis nazywano „Kraj Południa”, tzn. Górny Egipt, a ziemię między Memfis a Morzem Śródziemnym — „Kraj Północy”, tzn. Dolny Egipt. Te dwie części kraju były często w inskrypcjach nazywane terminem *tau*, tzn. „Dwa Kraje”.

Nazwę „Egipt” należy z pewnością wyjaśniać przez egipski zwrot *hw.t k' Pth* („Kaplica boga Ptaha”), który w piśmie klinowym przetranskrybowany został na *hikuptah*, a następnie przez Greków jako Αἴγυπτος, co w języku łacińskim przemieniono na *Aegyptus*, a później w naszym języku zabrzmiało jako *Egipt*.

Egipt nazywany jest często poetycko „Dar Nilu”, gdyż rzeczywiście bez tej najdłuższej na świecie rzeki niemożliwym byłoby w tym kraju cywilizowane życie. Kraj położony jest południkowo wzdłuż owej życiodajnej rzeki: na północy najdalej wysunięty punkt to 31°50', a na południu granicę stanowi dokładnie 22 południk. Cały kraj jest właściwie jedną wielką oazą rozciągającą się wzdłuż Nilu, której najżyźniejszą częścią jest Delta (Egipt Dolny). Tereny natomiast na południe (Egipt Górny) od niej są mniej bądź bardziej szerszymi obrzeżami rzeki, na którym czasami tylko w stopniu ograniczonym można uprawiać ziemię. Do Egiptu zalicza się także kilka oaz leżących na pustyni. Idąc od północy ku południowi są to: Siwa, Bahrija, Farafra, Dachle i Charge.

Zróznicowany krajobraz od starożytności charakteryzował się corocznymi wylewami Nilu oraz bardzo suchym klimatem pustynnym.

Granicę południową Egiptu od starożytności tworzyła I. Katarakta pod Assuanem, gdzie jednocześnie mitologia umiejscawiała źródła Nilu. Naturalną granicą północną tworzy wybrzeże Morza Śródziemnego. Od czasów XII dynastii położona w Delcie miejscowość *Bhd* uchodziła za punkt graniczny; później także Awaris i Tanis, chociaż te miejscowości leżą we wschodniej części Delt. Naturalnymi granicami Egiptu na wschodzie i zachodzie są pustynne wzgórza, których wzajemne oddzielenie się według mitologii umożliwiło powstanie Egiptu. Uchodzą one jednocześnie jako obszary wschodu i zachodu słońca.

Nil, bez którego nie sposób wyobrazić życia w Egipcie, nazwę swą bierze z pewnością od egipskiego słowa *n3 j3rw* — „wielkie rzeki”. Liczba mnoga występuje tu z uwagi na liczne odnogi w Delfcie oraz kanały. Mierząc 6671 km długości jest nie tylko najdłuższą rzeką Afryki, ale także i świata. Zbiera on do swego nurtu wody z obszaru 2.867.000 km². Jako jedna rzeka powstaje z Nilu Białego, który bierze początek w Jeziorze Wiktorii (621 m n.p.m.). Przepływając przez nizinę wschodniego Sudanu zbiera po drodze wody z kilku rzek: Bahr al-Ghazal, Żyrafa i Subat. Pod Chartumem przyjmuje w swe nurty znacznie bogatszego w wody płynącego z abisyńskiej wyżyny Nil Błękitny, który swe imię i barwę zawdzięcza tonom niesionego mulu. Ostatnim dopływem górnego już Nilu jest Atbara. Dalej płynie Nil w gwałtownym pędzie przez pustynię pokonując po drodze sześć katarakt, by od okolic Assuanu płynąć już nieco spokojniej w swej dolinie.

Na północ od Asjut rzeka płynie dwoma równoległymi względem siebie korytami. Zachodnia odnoga łączy się kanałem z jeziorem oazy el-Fajjum. Poza Kairem rzeka uchodzi do Morza Śródziemnego dwoma głównymi ramionami. Ujście wschodnie — Damietta (Bahr ad-Dumiat) i zachodnie — Rosetta (Bahr ar-Raszid) znajdują się między jeziorami Idku i al-Burullus.

Fala powodziowa, tak stwierdzono już w czasach Państwa Starego, dociera do Egiptu wówczas, gdy gwiazda Syriusz ponownie zjawia się na niebie 70 dni po swym zaćmieniu.

Nie wszystkie doliny i nisko wzdłuż Nilu położone tereny było całkowicie zalwane; wyliczono, że obszar zalany wodami obejmował 33.000 km², z czego połowa przypadła na Deltę. Wylew życiodajnych wód rozpoczynał się ok. 15 lipca, a woda pozostawała na polach 6–8 tygodni. Nadmierna ilość wód lub też jej niedomiar oznaczały klęskę głodu. Skrupulatnie stąd obserwowano każdy wylew, a poziom wód mierzono tzw. nilometrem. Już w czasach prehistorycznych budowano kanały regulujące poziom wody potrzebny do upraw.

Klimat Egiptu jest typowym klimatem tropikalnym z bardzo suchymi obszarami wyłączonego pas nadmorski. Cechuje się on niewielką ilością opadów (227 mm na wybrzeżu do 3 mm w okolicach I. Katarakty), wysokimi temperaturami (27°–38°C w lipcu, a w styczniu 8°–20°C) oraz dużymi wahaniami temperatury między dniem a nocą w okresie zimy. W tej też porze roku padają krótkotrwałe i gwałtowne deszcze umożliwiające wegetację roślin w dolinach

W skutek gwałtownych i dużych zmian temperatury w ciągu doby powstają silne wiatry. Wiosną charakterystyczny jest suchy wiatr pustynny (*chamsin*) niosący często ze sobą burze piaskowe i wiejący z południa i południowego wschodu. W takich warunkach brak jest wód powierzchniowych i tylko Nil oraz wody gruntowe umożliwiają prowadzenie jakiegokolwiek gospodarki na tych terenach.

Pory roku określano według zachowania się rzeki jeszcze w okresie przeddynastycznym. Pierwszą porą był czas nawodnienia (*ht*) przypadający od połowy lipca do połowy listopada. Po niej następowała pora wzrostu (*prt*) trwająca od połowy listopada do połowy marca. Trzecią porą roku był czas podnoszenia się wód (*smw*) — od połowy marca do połowy lipca.

I tak w nieustannym cyklu Nil od tysięcy lat dostarcza wód temu specyficznemu krajowi, a mieszkająca tu od tysięcy lat ludność korzysta z tego dobrodziejstwa do dnia dzisiejszego.

IV. GEOGRAFIA TERENÓW HETYCKICH

J. Ellis, Turcja, w: A. Zierhoffer (wyd.), Geografia powszechna, t. IV, Warszawa 1967, s. 353–368; J. Garstang, O.R. Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London 1959; Hettiter, w: K. Hennig (wyd.), Jerusalem Bibel-Lexikon, Neuhausen – Stuttgart 1995, s. 339–342; M. Hutter, Hettiter, NBL VII, 142–145; J. Lehmann, Die Hethiter. Volk der tausend Götter, München 1992; M. Popko, Religie starożytnej Anatolii, Warszawa 1980; M. Roaf, Mesopotamien, Augsburg 1998.

Według Rdz 10,15 i 1 Krn 1,13 Hetyci pochodziliby od drugiego syna Kanaana — Cheta. Według Biblii Hetyci zamieszkiwaliby także Kanaan przed jego zdobyciem przez Hebrajczyków. Tak np. Hetyta Efron sprzedał Abrahamowi pole z grota, w której została pochowana Sara — żona Abrahama (zob. Rdz 23,1–20). Najprawdopodobniej jednak Hetyci mieszkający w Kanaanie stanowili jedynie pojedyncze grupy, gdyż główne ich siedziby znajdowały się przede wszystkim w Anatolii.

Teren Hetytów obejmował praktycznie cały płaskowyż Azji Mniejszej leżący na wysokości ponad 1000 m n.p.m, którego najniższa część leży 500 m n.p.m. Obszar ten w starożytności Grecy nazwali po prostu według strony świata, kierunku niebosklonu — „wschód” (ανατολή), co dało początek do dziś używanej nazwie. Anatolia — dziś azjatycka część Turcji — jest dwa razy większa od Włoch. Całość jest otoczona ze wszystkich stron wysokimi szczytami górskimi wahającymi się między 3000–5000 m n.p.m.

Na południu rozciąga się od Licji na zachodzie aż do Eufratu na wschodzie łańcuch Taurusu, oddzielający wybrzeże śródziemnomorskie od płaskowyżu anatolijskiego. Sięgające 4000 m góry Taurusu wznoszą się stromo nad brzegiem morskim uniemożliwiając praktycznie dostęp w głąb lądu; były one naturalną barierą przed wszelkimi możliwymi napadami ze strony wrogów. Nielicznie tylko rzeki i strumienie mogły przelamać się przez tę skalną zaporę.

Także bardziej na wschód, gdzie Anatolia zbliża się do Syrii, Taurus jest możliwy do przejścia tylko tam, gdzie rzeki przez miliony lat wyłobily swe koryta. Jednym z takich przejść, którego szerokość nie przekracza 10 m, jest słynna Brama Cylicyjska, przez którą przeszedł Aleksander Wielki udając się do Indii.

Na północy Anatolia chroniona jest również przez pasmo Gór Pontyjskich, szerokich na 150 km i ciągnących się 1100 km wzdłuż wybrzeża Morza Czarnego. Na zachodzie natomiast granica wyznaczona jest względnie niskimi wzniesieniami górskimi oddzielającymi ją od Morza Egejskiego ze szczytem (tur.) Murad Dag (w starożytności góra Dindymus) oraz stokami Taurusu w Pizydii. Ta granica była bardzo ważna dla Hetytów: tu bowiem otwierała się droga na zachód ku dolinom rzek Hermus, Meander i Caicus.

Na wschodzie Góry Pontyjskie i Taurus łączą się razem tworząc jednolite stopniowo wspinające się pasmo górskie, którego szczyty osiągają nawet 4000 m wysokości i częściowo są ośnieżone przez cały rok czy nawet pokryte lodowcami. Z 31 szczytów, które leżą w pobliżu jeziora Wan, tylko sześć z nich mierzy mniej niż 3000 m. Częściowo są to wygasłe wulkany. Najpotężniejszym wulkanem jest wysoki na 5167 m Agri-dagi („rozdarty”), który znany jest z Biblii pod nazwą Ararat.

Anatolia ze względu na swe stosunkowo wysokie oraz centralne położenie charakteryzuje się klimatem wybitnie kontynentalnym: bardzo surowym i suchym. Suma rocznych opadów dochodzi do 200 mm. Lato jest długie i prawie bez opadów, a wiosenne nikle opady nie pozwalają na rozwój bujnej roślinności. Stąd wyżyna anatolijska jest dzisiaj krainą przeważnie stepową, a ziemie uprawne leżą przede wszystkim w dolinach rzek. By uprawiać rośliny z dala od tych naturalnych źródeł wody, należy koniecznie stosować irygację pól.

Latem temperatura dochodzić może nawet do 35°C, a nad rozgrzaną ziemią niejednokrotnie unoszą się małe trąby powietrzne wzbijając tumany kurzu.

Dzisiaj w północno-wschodniej części Anatolii klimat jest bardzo surowy, a zimą mrozy dochodzą do -40°C. Należy przypuszczać, że w starożytności klimat na tych terenach był znacznie łagodniejszy a to dlatego, że lasy zajmowały wówczas znacznie większe obszary niż obecnie, przyczyniając się do zatrzymywania większej ilości wilgoci.

Rdzenne tereny Hetytów leżały nad ogromnym łukiem rzeki Halys (dziś Kizilirmak, tzn. „Czerwona rzeka”) ze stolicą Hattuşas. Ludność składała się z autochtonicznych Hatti oraz indoeuropejskich osadników Hetytów, do których w wyniku ekspansji w kierunku Kizzuwatna i północnej Syrii wmieszały się jeszcze elementy ludności luwijskiej i huryckiej.

Wspomniana wyżej Kizilirmak płynie z południowego zachodu, by skrócić ku centralnemu płaskowyżowi i przepływać w okolicach słonego jeziora Tuz (Tuz Gölü), dalej zawraca ku północnym wzgórzom przybierając następnie kierunek północno-wschodni, by ostatecznie wpuścić swe wody do Morza Czarnego u szczytu półwyspu Bafra nieomalże dokładnie na 36° długości geograficznej wschodniej.

Wschodnie tereny dorzecza Halys nosiły miano Kapadocja (tur. Delice İrmak). Brzegi Halys odznaczały się wielką urodzajnością, gdzie uprawiano zboże i pocięte były gęstą siecią dróg.

Wzgórza północne przecięte są rzeką Iris (tur. Yeşil İrmak) oraz dwoma dopływami Scylax i Lycus. Iris wpada do Morza Czarnego na wschód od Halys, a u jej ujścia znajduje się port Amisus (tur. Samsun).

Od najdawniejszych czasów kraj przecinały dwie drogi: jedna od Morza Egejskiego między Efezem i Smyrną w kierunku wschodnim w głąb Azji; druga łączyła porty Morza Czarnego na północy z Cylicją na południu. Te dwa starożytne szlaki przecinały się w centrum terenów czysto hetyckich.

Położenie kraju determinowało pozycję drogi północ-południe z małymi wariacjami. W okresie klasycznym szlak ten biegł od ujścia Sinope i Amisus na drugi brzeg Halys przechodząc przez Amaseia. Najbardziej uczęszczaną drogą była biegnąca w kierunku południowo-zachodnim, która przechodziła niedaleko stolicy Hetytów Hattuşas, a dalej kierowała się na wschód w stronę skrzyżowania

wschodnio-zachodniego, by następnie skierować się ku południowi wzdłuż Halys do Cezarei (tur. Kayseri) i dalej ku Cylicji.

Droga wschód–zachód nie jest dokładnie znana, mimo że używano jej do kontroli kraju przez setki lat. W czasach rzymskich również spełniała ważną rolę strategiczną. Droga do Ankary oznakowana była kamieniami milowymi w kierunku wschodnim i przekraczała Halys blisko (tur.) Kalecik biegnąc bezpośrednio do Tavium z odgałęzieniem ku północy w stronę Amasei oraz ku południowi do Sebastei (tur. Sivas).

W czasach bizantyjskich drogi te używane były w celach wojennych i przekraczały Halys pod Çeşnir-Köprü kierując się ku południowi w stronę głównej drogi rzymskiej. Za skrzyżowaniem dróg północ–południe ta późniejsza droga musiała biec ku dolinie (tur.) Kanak Su obok gorących źródeł pod (tur.) Terzili Hamam (łac. Basilica Therma) i dalej do Sivas.

Częściowo drogi te pokrywały się z hetyckimi starożytnymi traktami, które nieomalże wszystkie zbiegały się gwiazdźście w stolicy Hattuşas, kiedy Hetyeci rozciągnęli swe państwo na wschód.

Opisane tereny należą do najstarszych centrów kultury ludzkiej. Rozwój ich tylko dlatego był możliwy, gdyż owe regiony posiadały pewne cechy wspólne wynikające z ich geograficznego położenia oraz z odpowiednich możliwości komunikacyjnych.

Podstawowym faktorem powodującym, że zaistniały tam warunki umożliwiające w ogóle życie, był przede wszystkim dostęp do wody, która pochodziła z trzech wielkich rzek. W Mezopotamii były to Eufrat i Tygrys, w Syropalestynie Jordan i związany z nim cały system wodny, w Egipcie wreszcie — Nil. W Anatolii natomiast łatwość komunikowania się między poszczególnymi, odległymi nieraz znacznie od siebie, osadami ludzkimi, także była czynnikiem stymulującym rozwój cywilizacyjny.

LANDESKUNDE DER LÄNDER DES „FRUCHTBAREN HALBMONDS”

ZUSAMMENFASSUNG

„Semiluna fertilis” ist ein lateinischer Begriff, bzw. die Bezeichnung für ein Gebiet, das sich vom Persischen Golf über Syro-Palästina bis nach Ägypten erstreckt. Die Länder, die sich dort befanden und heute noch befinden, verdanken ihre Existenz den Flüssen, die mit ihrem Wasser das Leben bringen.

Mesopotamien, das Zweistromland zwischen Euphrat und Tigris, wurde schon in Paläolithikum besiedelt. Aus diesem Gebiet stammen Israels Urväter.

Das nächste fruchtbare Land ist Syro-Palästina; es bildet eine Brücke zwischen Mesopotamien und Ägypten. Die schönsten Gebiete dieser Region sind Damascus-Oase und Jordantal. Auch hier wohnten schon seit Urzeiten Menschen.

Von Palästina aus gehen wir hinüber nach Ägypten, das seit Jahrtausenden von Überschwemmungen (Nilschlamm) des Niles lebt.

In diesem „Fruchtbaren Halbmond” haben sich älteste Kulturen entwickelt, die bis heute auf uns ausstrahlen.